VÄIKE-MAARJAMAA

Georg Krupp

VÄIKE-MAARJAMAA

GEORG MARTIN KNÜPFFER

LAPSEPÕLVEMÄLESTUSED
1850.–1860. AASTATE
VÄIKE-MAARJA PASTORAADIST

LISA: VÄIKE-MAARJA KIRIKUKROONIKA 1834–1918

ARGO

Tõlgitud käsikirjadest:

Wie es war und wie es ward. Aufzeichnungen von Georg Martin Knüpffer [1898]. Nach zwei Abschriften [1902, 1905] seiner Mutter Pauline Knüpffer, mit Ergänzungen von Pauline Knüpffer und Gunnar Knüpffer, transkribiert von Klaus Knüpffer und Helmut Knüpffer. Bearbeitet und kommentiert von Helmut Knüpffer. Stand 12. Februar 2024. Perekond Knüpfferi arhiiv.

Chronik der bemerkenswerthesten Ereignisse, sowohl von allgemeinem Interesse, als insbesondere die Kirche und das Kirchspiel Klein-Marien betreffend [1834–1918]. RA, EAA.1232.2.6, l. 99–110 ja 133p–140p.

Saksa keelest tõlkinud Merike Schümers-Paas ja Janis Tobreluts
Koostanud ja toimetanud Janis Tobreluts
Keeletoimetanud Tiina Büttner
Kaane kujundanud Jan Garshnek
Küljendanud Erje Hakman

Käsikirjade tõlkimist saksa keelest toetasid kohaliku omaalgatuse programm ja Väike-Maarja Muuseumisõprade Selts.

EESTI KULTUURKAPITAL 100 Täname Eesti Kultuurikapitali.

Kaanel fragment Väike-Maarja seltsimaja freskost „Maarjapäevad“ (Eva Jänes, 1980). *Foto: Erkki Juhandi*

Esikaane siseküljel Väike-Maarja pastoraadi interjöör 1840. aastatel. Tundmatu autori maal. *Erakogu*

Tagakaane siseküljel foto Väike-Maarja pastoraadi elumajast 1910. aasta suvel. *Erakogu*

© Eestikeelne väljaanne: Janis Tobreluts ja kirjastus Argo, 2025
Kõik õigused kaitstud
www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9908-61-001-6
Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

Eessõna 7

GEORG MARTIN KNÜPFFERI LAPSEPÕLVEMÄLESTUSED
Kodu 15
Lapsepõlv ja noorus 15
Väike-Maarja pastoraat 16
Pastoraadi elumaja 17
Väike maja 34
Pleekaed 36
Kirik, matusekabelid ja luukamber 36
Hauaplatsid 41
Kasesalu 45
Rohtaed 49
Karjaõu 53
Teenijatemaja ja tiik 54
Koppel 56
Hobusetall ja tõllakuur 57
Ait 58
Jääkelder ja kaev 60
Küttepuud ja solgiauk 60
Maarjalased 62
Vanaisa 62
Vanaema 70
Isa 80
Ema 96
Meie pere lapsed 103
Majatädid 115
Teenijarahvas 117
Teine ja Kolmas 124

Mõisnikest koguduseliikmed
Müüriku ... 130
Triigi ... 133
Liinemõisa ... 135
Uniküla ... 136
Määri ... 137
Pandivere ... 137
Koonu ... 139
Ärina ... 140
Ilumäe ... 143
Porkuni ... 144
Põdrangu ja Araski ... 149
Kaarma ... 149
Äntu ja Kärsa ... 151
Kiltsi ... 153
Vao ... 164
Nõmme ... 165
Vinni ... 166
Lammasküla ... 167
Aastaring ... 169

VÄIKE-MAARJA KIRIKUKROONIKA 1834–1918 ... 175
Georg Magnus Knüpfferi kroonikamärkmed 1834 ... 177
Carl Theodor Knüpfferi kroonikamärkmed 1852–1858 ... 178
Ludwig Fankhaeneli kroonikamärkmed 1872–1877 ... 207
Paul Eberhardi kroonikamärkmed 1893–1918 ... 217
Kirikukroonika lisa: Statistika 1740–1918 ... 228

Väike-Maarja koguduse vaimulikud ... 240
Väike-Maarja koguduse köstrid ... 241
Tekstis kasutatud tingmärgid ja mõõtühikud ... 242
Mõistete seletusi ... 243

KASUTATUD KIRJANDUS ... 245

ISIKUNIMEDE REGISTER ... 248

EESSÕNA

Käesolev raamat toob lugejani kahe ajaloolise käsikirja tosin aastat väldanud transkribeerimise, tõlkimise ja kommenteerimise tulemusena kaks Väike-Maarja minevikku käsitlevat teksti 19. sajandist. Nendeks on Georg Martin Knüpfferi lapsepõlvemälestused[1] ning Väike-Maarja kirikukroonika ajavahemikust 1834–1918.

Raamatu pealkiri „Väike-Maarjamaa" on inspireeritud Georg Knüpfferi lapsepõlvemaa idealiseeringust ning on süntees Väike-Maarja ja Maarjamaa nimedest. Mälestused kannavad meid autori lapsepõlve, mis möödus 1850.–1860. aastatel Väike-Maarja pastoraadis. Meie ees avaneb ühe 19. sajandi keskpaiga Eestimaa pastoraadi kirjeldus ja argipäev koos baltisaksa pastoripere suhtumiste ja hoiakutega, mille valgusel saame juurelda, kuivõrd võiks vastata tõele kaasaegsete ütlus: „Kes pole väisanud Balti pastoraati, ei tunne baltisaksa elulaadi." Georg Knüpfferi mälestused on emotsionaalne tagasivaade sellele, mida üks väike poiss nägi, mõtles ja koges. Sel imelisel teekonnal ei nuta autor möödunut taga, vaid kirjeldab täiskasvanud mehena, kuidas ta oma kodu ja lapsepõlve mäletab, lepib kaduvaga, rõhutab lähedaste ning hea lastetoa tähtsust. Knüpffer kirjutab seda kõike baltisaksa literaadi positsioonilt, millest aimub omajagu dr Bertrami[2] eeskuju.

Knüpffer ei peatu poliitikal, baltisakslaste ühiskondliku positsiooni nõrgenemisel, eestlaste rahvusliku eneseteadvuse tõusul ega maa ja rahva olukorral üldisemalt. Kirjelduste keskmes on tema enda perekond ehk maarjalased ning kihelkonna mõisnikud ja pastoraadi teenijarahvas. Mälestused on kodu ja perekonnaliikmeid ülistavad, kohati poeetilised, humoorikad, meeleolu vaheldusrikas, õhustik turvaline. Knüpffer mainib mänguliselt mitmeid tänaseks unustusse vajunud pisiasju, mis annab lugejale uusi teadmisi ja lisab lugemismõnu. Kirjutatu kinnitab autori suurt lugemust ja klassikalist haridust ning tõsiasja, et ta on põlvkondade kaupa ülikoolis käinud meeste järeltulija.

---

1 Katkend Georg Martin Knüpfferi mälestustest „Wie es war und wie es ward" [„Kuidas oli ja kuidas sai"] on koos Klaus Knüpfferi eessõnaga varem publitseeritud väljaandes „Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1997" (Lüneburg, 1996, lk 41–58).

2 Georg Julius Schultz-Bertram (1808–1875) oli baltisaksa arst, kirjanik, publitsist, folklorist ja silmapaistev estofiil. Tema tuntuim teos „Balti visandid" ilmus eesti keeles Pille Toompere tõlgituna 2022. aastal.

Georg Martin Knüpffer sündis Väike-Maarjas pastor Carl Theodor Knüpfferi peres vanima pojana 3. augustil 1850. Põlisest Eestimaa pastorisuguvõsast põlvnev noormees õppis 1863–1869 Tallinnas kubermangugümnaasiumis, seejärel Tartu ülikoolis 1870–1872 ajalugu ning 1872–1877 usuteadust. Ordineerituna 1877. aastal Peterburis pastoriks, oli ta pool aastat Peterburi Jaani koguduse adjunktpastor, misjärel ta kutsuti 1877. aastal Väike-Maarja naaberkoguduse Ambla Maarja koguduse pastoriks. Rängaks katsumuseks kujunes talle raske verevarustuse häire tõttu mõlema jala amputeerimine, mis aheldas 39-aastase mehe kuni elu lõpuni ratastooli. Seetõttu oli ta sunnitud 31. detsembril 1890 lõpetama oma töö Amblas ja kolima emeriitpastorina Tallinna. Georg Knüpffer suri 51 aasta vanuselt Tallinnas 21. detsembril 1901 ja maeti sama aasta 27. detsembril perekonnaplatsile Ambla kirikuaias.

Kaasaegsed on iseloomustanud Georg Knüpfferit kui musikaalset ja hea joonistusoskusega inimest, kes andis ajaloo ja kunsti eratunde ning pidas vilgast kirjavahetust. Kultuuriloolise seigana väärib mainimist Georg Knüpfferi peetud peokõne Eesti teisel laulupeol Tartus 20. juunil 1879, kus ta kõneles üpris neutraalsel teemal – kirikumuusika tähtsusest. Knüpffer ei nõustunud peokomitee austava ettepanekuga viia läbi laulupeo jumalateenistuse algusliturgia[3], küll aga soostus ta Peterburi ülemsuperintendendi ja Peterburi Jaani koguduse pastori Conrad Freifeldti, Tartu ülikooli professori Ferdinand Hörschelmanni ja Tarvastu pastori Michael Jürmanni kõrval pidama laulupeo vaimulikul kontserdil eestikeelse kõne. Laulupeo kõned ilmusid 1879. aastal iseseisva trükisena.[4] Antud kontekstis pole ülearune märkida, et Georg Knüpfferi isal Carl Theodor Knüpfferil oli au jutlustada Eesti esimese üldlaulupeo jumalateenistusel Tartus Toomeorus 18. juunil 1869.[5]

Siiski on 1879. aasta laulupeoga seotu Knüpfferi puhul vastuoluline. Nimelt oli Ambla rahvuslikult meelestatud koolmeistrite laulukoor saanud laulupeol Carl Robert Jakobsoni ja ajalehe Sakala vahendatud ideedest kindlust juurde, mistõttu teravnesid koolmeistrite suhted kihelkonna pastori ja mõisnikega. Süvenes ka Knüpfferi vastasseis kihelkonnakooli õpetajast koorijuhi Aleksander Friedrich Raudkepiga, misjärel Ambla koolikomisjon vallandas viimase kooliõpetaja ametist. Sellest kõigest olevat jäänud Ambla

---

3 Rudolf Põldmäe. Kaks laulupidu 1879 ja 1880. Tallinn, 1976, lk 185.

4 Neli kõned, mis Tartus 20-mal ja 21-sel Juunil 1879 teisel üleüldisel Eesti laulu ja muusiku pidul pidanud prohwessor F. Hörschelmann, õp. G. Knüpffer, õp. M. Jürmann ja õp. C. Freifeldt. Tallinn, 1879.

5 Carl Knüpffer. Jobeli-Pühha jutlus Tartus, Tompä wanna kirriko jures petud, 18-mal Jani ku päwal 1869. Tallinn, 1869.

laulurahvale mulje, et kihelkonnas ei soosita muusikakultuuri edendamist.[6]

Eesti keele hea tundjana oli Georg Knüpffer kaasatud mitmete eestikeelsete vaimulike raamatute väljaandmisesse. Näiteks korrigeeris[7] ta keeleliselt uues kirjaviisis Piibli[8], mida trükiti aastatel 1895–1897 Tallinnas August Mickwitzi trükikojas. Knüpfferi redaktsioonis ilmus Mickwitzil ka taskuraamatu formaadis Uus Testament.[9] Samuti oli Georg Knüpffer 1899. aastal valminud „Uue lauluraamatu"[10] üks parandajatest ja täiendajatest ning 1902. aastal trükitud agenda[11] ehk kiriku käsiraamatu üks eesti keelde tõlkijaist.[12]

Estofiilse baltisaksa pastori ja literaadina oli Georg Knüpffer Õpetatud Eesti Seltsi, mille üheks asutajaliikmeks oli ta vanaisa Georg Magnus Knüpffer, liige. Tal õnnestus leida varaseid eestikeelseid tekste, millest mitmed publitseeriti. Näiteks avastas ta omaaegse Tallinna gümnaasiumi raamatukogust kolm maakeelset pulmalaulu ja ühe kaebelaulu 17. sajandist, tegi neist ärakirjad ja andis need 1896. aastal seltsile üle.[13] Samuti juhtis ta 1897. aastal seltsi liikmete tähelepanu Eestimaa konsistooriumi arhiivis asuvale toimikule, milles leidus kümme maakeelset jutlust 17. sajandi keskelt. Nimetatud eesti kirjakeele vanimate tekstide hulka kuuluvad jutlused ilmusid Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes Villem Reimani poolt trükki toimetatuna 1899. aastal.[14] Veel on teada, et Georg Knüpffer kinkis 1898. aastal seltsile kaks 1693. aastal Tallinnas trükitud eestikeelset raamatut.[15]

---

6 Põldmäe, 1976, lk 237.

7 Toomas Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn, 1999, lk 594.

8 Piibli raamat, see on kõik Jumala sõna, mis pühad Jumala mehed, kes püha Waimu läbi juhatatud, Wana Seaduse raamatusse Ebrea keele, ja Uue Seaduse raamatusse Kreeka keele on kirjutanud, aga mis Jumala armu läbi ka meie Eesti maa keele on üles pandud ja nüüd kahtteistkümnet korda trükki antud. Ревель: А. Миквиц, 1895.

9 Meie Issanda Jeesuse Kristuse Uus Testament ehk Uue Seaduse Raamat ja Kuninga Taweti Laulu-Raamat. Ревель: А. Миквиц 1897.

10 Uus Lauluraamat, kirikus, koolis ja kodus pruukida. Tallinn: A. Mickwitz, 1900.

11 Agenda ehk Käsiraamat Ewangeliumi-Lutheruse-usu kogudustele Wene riigis. 1.–2. jagu. Jurjev, 1902.

12 Uue Agenda ehk jumalateenistuste käsiraamatu… – Uus Aeg, 23.06.1901, lk 3.

13 Eesti Õpetatud Selts. – Postimees, 15.11.1896, lk 2.

14 Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts. Mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. Jurjev, 1899.

15 Christoff Brendekeni trükitud raamatud pealkirjadega: „Lühikene Palwe-Ramat Ehsti Mah-Rahwa tarwis kirjotut" ja „Ehsti Mah Laulu-Rahmat, Tallo-Rahwa, Kohli- nink Kiriku-Lapsede tarbis, Kud Jummala Auwus, ninda weljasähdtut." – Omalt maalt. – Ristirahwa Pühhapäewaleht, 05.04.1898, lk 6.

Oma lapsepõlvemälestuste kirjutamise lõpetas Georg Knüpffer 48-aastase mehena. Valminud käsikirja kinkis ta oma lesestunud emale kuldpulmapäeva mälestuseks 7. detsembril 1898.[16] Ülestähendused olid mõeldud oma perekonnale, adressaadiks autori eakas ema ja ta enda pojad. Mälestuste originaalkäsikirjast tegi autori ema Pauline Knüpffer kaks ärakirja ning kinkis need oma poegadele Arnoldile (talvel 1902) ja Rudolfile (märtsis 1905) 50. sünnipäevaks. Mälestuste originaalkäsikirja päris aga Georg Knüpfferi vanim poeg Moritz. Viimane osales mereväeohvitserina Vene-Jaapani sõjas ning tedaolevalt hävis Moritzal kaasas olnud käsikiri tema teenistuslaeva uppumisel Tsushima lähedal mais 1905.

Baltisakslaste lahkumisel Eestist sügisel 1939 võtsid Arnold Knüpfferi lesk Gertrud ja Rudolf Knüpfferi poeg Gunnar nende valduses olnud mälestuste ärakirjad kaasa. Gertrud andis ärakirja 1944. aastal edasi Wilhelm Knüpfferi pojale Herbertile. Saksamaale põgenemisel jaanuaris 1945 jäi Herberti eksemplar Poznańisse maha, kuid õnnekombel läks perekonnal korda Poolasse jäänud ärakiri 1987. aastal tagasi osta. Nii on Knüpfferitel tänaseni säilinud mälestuste mõlemad käsikirjalised ärakirjad, millest üks sisaldab kohati terveid lauseid ja lõike, mis teises puuduvad.

Ärakirja ühte eksemplari on enim täiendusi teinud 1939. aastal Saksamaale siirdunud kunagine Tartu Pauluse koguduse ja Tartu ülikooli koguduse saksa pihtkonna õpetaja Gunnar Knüpffer (1888–1963). Nimelt on ta lisanud peatükki „Meie pere lapsed“ 1955. aasta paiku enda ja oma pereliikmete elukäigu kohta täiendavaid teateid. Nii tema kui ka kõigi teiste pereliikmete käsikirja tehtud täiendused on käesoleva väljaande tekstis paigutatud nurksulgudesse koos täienduse tegija nimega, kui see on teada.

Mälestuste käsikirja transkribeeris aastate eest Klaus Knüpffer. Helmut Knüpffer kõrvutas kahte säilinud käsikirja omavahel, koondas kahest käsikirjast kokku kogu info, viimistles ja varustas teksti kommentaaridega. Saksa keelest tõlkisid teksti Merike Schümers-Paas ja Janis Tobreluts.[17] Eestikeelse väljaande kommentaaride koostamisel on olnud abiks Helmut Knüpfferi joonealused märkused saksakeelsele transkriptsioonile.

---

[16] Georg Martin Knüpfferi pühendus oma emale on järgmine: „Dir, teure Mutter und dem Andenken meines unvergesslichen Vaters sind diese Blätter zum 7. Dezember, dem 50. Jahrestage Eurer Hochzeit, gewidmet, um nach Deines Lebens Tagen als ein Vermächtnis von Dir und mir in Eure Hände, meine lieben Söhne, überzugehen. Du, Moritz, als mein Ältester, nimmst sie alsdann in Deine Hut. G.M.K.“

[17] Tõlgitud versioonist: „Wie es war und wie es ward. Aufzeichnungen von Georg Martin Knüpffer. Transkribiert nach zwei Abschriften seiner Mutter Pauline Knüpffer. Bearbeitung: Klaus Knüpffer, Helmut Knüpffer. Entwurf Stand 12. Februar 2024.“

Georg Knüpfferi mälestustele on käesolevas väljaandes lisatud Väike-Maarja kirikukroonika ajavahemikust 1834–1918. Selle mahust kaks kolmandikku on kirjutanud mälestuste autori Georg Knüpfferi vanaisa Georg Magnus Knüpffer (1834. aasta kohta) ja isa Carl Theodor Knüpffer (aastad 1852–1858). Kirikukroonika pidamist on jätkanud nende ametijärglased pastor Ludwig Fankhaenel (aastad 1872–1877) ning pastor Paul Eberhard (aastad 1893–1918). Kirikukroonika täiendab ja toetab omal moel Georg Knüpfferi mälestusi ning lisab võimaluse vaadata ajateljel pisut ette- ja tahapoole.

Kirikukroonika pidamine oli pastori kohustus, mida nõudis 1832. aasta kirikuseadus. Ülesandesse suhtusid pastorid loominguliselt vastavalt oma äranägemisele ja kohusetundele. Juhul, kui pastor polnud kroonikat jooksvalt pidanud, tuli tal soiku jäänud kroonikasse vähemasti kirikuvisitatsiooni eel midagi üles tähendada, et see nõudmisel visiteerijatele ette näidata. Seetõttu kipuvad kirikukroonika sissekanded olema vahel liigagi üldsõnalised.

Väike-Maarja pastorid ei ole olnud altid jagama oma mõtteid ja hinnanguid kroonikalehekülgedel, nende ülestähendused on lünklikku ja juhuslikku laadi. Näiteks ei avata lähemalt koolikorraldusega seotud probleemistikku, millest kirjutab Avispeal, Pandiveres ja Unikülas koolmeistrina tegutsenud Jakob Liiv paiguti ahastavalt oma mälestustes.[18] Samuti ei leia me kroonikast teateid kirikus peetud meeleolukatest lastepühadest ja kirikukontsertidest, millest pajatab ajaleheveergudel endine Assamalla koolmeister Juhan Elken.[19] Siiski kirjeldab kroonika kihelkonna mõisaid ja nende piires asuvaid külasid, vallakoolide rajamist, võitlusi vennastekogudusega, kiriku ümberehitamist 1873. aastal jms. Ametisse asudes on pastorid Carl Theodor Knüpffer, Ludwig Fankhaenel ja Paul Eberhard teinud kroonikasse tõepoolest usinalt sissekandeid, aga ajapikku on nende kroonikapidamise ind raugenud. Nii polegi üllatav, et kroonika katkeb 1917.–1918. aastate sündmuste kirjeldamisel pooliku lausega. Nähtavasti ei suutnud Paul Eberhard kuni oma surmatunnini 1929. aastal sõnastada toona toimunut ega lõpetada alustatud mõtet. Kõigest hoolimata aitavad need napid ülestähendused meil paremini mõista paikkonna minevikku ja omaaegset elukorraldust.

Kirikukroonika käsikirja pealkirjaga „Chronik der bemerkenswerthesten Ereignisse, sowohl von allgemeinem Interesse, als insbesondere die Kirche und das Kirchspiel Klein-Marien betreffend“ säilitatakse Tartus

---

18 Jakob Liiv. Elu ma mälestusi. Tartu, 2016.

19 Juhan Elken. Muusika arenemine Väike-Maarjas. – Virumaa Teataja, 15.06.1929, lk 3.

Ajalooarhiivis EELK Väike-Maarja koguduse fondis.[20] Kroonika leidub raamatus, millel on arhiivipaginatsiooni põhjal 141 lehte. Lisaks siin publitseeritavale 21-lehelisele kroonikatekstile ja tabelile statistiliste andmetega Väike-Maarja kihelkonnas sündinute, leeritatute, laulatatute, surnute ja armulaualiste kohta alates aastast 1740, sisaldab nimetatud köide veel sünni- ja surmameetrikat aastatest 1821–1833 ning visitaatorite sissekandeid aastatest 1836–1923. Kroonikateksti transkribeeris Janis Tobreluts ning selle tõlkis saksa keelest Merike Schümers-Paas. Tõlketeksti viimistles ja kommenteeris Janis Tobreluts.

Esialgu eesmärgiks seatud mõlema käsikirjalise allika saksakeelse transkriptsiooni ja selle eestikeelse tõlke paralleeltekstina publitseerimine ei saanud erinevatel kaalutlustel teoks. Nõnda jõuab käesoleva väljaande kaudu lugejani üksnes eestikeelne kommenteeritud tõlketekst. Mälestuste puhul on loobutud tõlketeksti sidumisest originaalkäsikirja leheküljenumbritega, seevastu kirikukroonika tekstis on noolsulgudes antud originaalkäsikirja leheküljenumbrid, mis on abiks tõlgitu originaaliga kõrvutamisel.

Isikunimed on siin publikatsioonis üldjuhul normitud, näiteks Rudolph > Rudolf, Jürri > Jüri, Marri > Mari, Kusik > Kuusik. Isikuid on joonealuses üldjuhul kommenteeritud nende esmamainimisel; kui mõnest isikust on teisal pikemalt juttu, on kommentaar paigutatud põhjalikuma isikukirjelduse juurde. Isikukommentaarid põhinevad peamiselt Väike-Maarja koguduse meetrikaraamatutel ja kasutatud kirjanduse loetelus nimetatud teostel. Eeskätt olid abiks Eestimaa vaimulikkonna biograafilised leksikonid, „Album Estonorum“[21], „Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960“[22] ja „Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften“.[23]

Kohanimed on esitatud eestikeelsetena, vaid kirikukroonikas on kihelkonna mõisate ja nende adramaade hulka käsitlevas kirjelduses eestikeelse kohanime järel sulgudes toodud originaalkäsikirjas leiduva kohanime saksakeelne variant. Ajalooliste külade nimekirjutusel oli suureks abiks Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.[24] Tekstis mainitud mõisate

---

20 Sünni-, surmameetrika (1821–1833) ja andmed koguduse tegevuse kohta (1836–1923). – RA, EAA.1232.2.6.

21 Album Estonorum. Tallinn: Estländische Druckerei A.-G., 1939.

22 Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. Wilhelm Lenz. Köln, Wien: Böhlau, 1970.

23 Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Estland Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft. Bd. 1–3, im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bear beitet von O. M. von Stackelberg und Astaf von Transe. Görlitz 1929–1931.

24 https://arhiiv.eki.ee/kohanimed/index.php?t=1

omanike vahetusi on joonealuses täpsustatud ja täiendatud Rahvusarhiivi kinnistute registri abil.[25] Tekstis esinevad viited Piibli kirjakohtadele on terviku adumiseks joonealuses välja kirjutatud enamasti 1997. aasta Piibli järgi. Raamatu lõppu on lisatud Väike-Maarja koguduse vaimulike ja köstrite loend, isikunimede register ning selgitus tekstis tarvitatud mõõtühikute ja mõistete kohta.

Toimetaja eriline tänu kuulub Georg Knüpfferi venna Rudolf Knüpfferi järeltulijatele – vendadele Helmut, Wolfgang ja Klaus Knüpfferile – ning tõlkija Merike Schümers-Paasile. Tekstide tõlkimiseks eesti keelde leidis kohaliku omaalgatuse programmist toe Väike-Maarja Muuseumisõprade Seltsi kaudu Marju Metsman. Raamatu koostamisel olid suureks abiks õpetaja Erkki Juhandi ja arhitekt Tõnu Parmakson, ajaloolise mööbli osas konsulteeris toimetajat Toomas Zupping, kunstimuuseumi kogudest aitas illustratsioone leida Kadi Polli ning kogu teksti seadis ladusasse eesti keelde Tiina Büttner. Raamat ilmub trükis tänu Andres Adamsonile ja kirjastusele Argo.

Janis Tobreluts

[25] https://www.ra.ee/apps/kinnistud/index.php/et.

Oo, noorus, noorus, sa kaunis rooside aeg!
Juba katab valge juus mu pead.
    Loojub päike,
    mis varem nii kirkalt säras,
    elurõõm vaob tuulde
    justkui närtsind roos.
Aga sulle mõeldes avardub mu süda,
oo, noorus, noorus, sa kaunis rooside aeg! [1]

Christoph Mickwitz

[1] Viimane salm baltisaksa kirjaniku Christoph Mickwitzi (1850–1924) luuletusest „O Jugend, o Jugend, du schöne Rosenzeit!“, mis ilmus kogus „Gedichte von Christoph Mickwitz“ (Reval-Leipzig, 1892, lk 191–192). Siin ja edaspidi toimetaja märkused.

KODU

LAPSEPÕLV JA NOORUS

Kuldsed väravad, avanege,
laske sisse mälestused!
Seal särab kirkalt
mu kauge noorusmaa!

Sääl paistab päike
ja puhub mahe tuul,
kus elu ilu ja valu
raamis jäägitu armastus.

Nüüd – süda, vaiki ja kannata!
On hoopis teine aeg!
Sügistormid, õhtutaevas,
ja kõikjal langeb lehti.

Väsinud tiibadel
laskub mu ellu surm.
Kaunis noorusaeg pageb
su juurde, mu mõte!

Ma käin vanu radu,
see aeg oli minu aeg!
Seda ei saa mult võtta,
leebub mu valu ja vaev.

Seepärast tõusen, meenutan
ja äratan selle kauni aja.
Mind mineviku rüppe
kannab tänu ja armastus!

Tõepoolest mäletan sind päikeselisena, sa mu kauge lapsepõlv ja muretu noorusaeg! Kui selgelt tõusete te sealt esile, mu armsad ema ja isa, vanavanemad ja sugulased, ümbritsetud paljudest vanadest ja noortest kaasteelistest, kes te kõik neist helgeist päevist välja joonistute justkui fuuga põhihäälte kaunistused, mis ümbritsevad mu lapsepõlve imelist sümfooniat. Eriti olen tänu võlgu oma vanematele armastuse eest, mis mind liialt ära ei hellitanud ega rikkunud, kuid muutis mu lapsepõlve nõnda kauniks ja unustamatult rõõmsaks. Seetõttu saan pärandada oma poegadele käesoleva kirjelduse. Mu vanemad polnud maises mõttes rikkad ning nõnda on mu kõige olulisemaks ja kaunimaks pärisosaks nende armastus, mis on kordades väärtuslikum kogu maisest varast. Et ma teile, mu pojad, sellest paradiisist, nendest varadest ja tookordsest õnneajast kõnelda saan, mõelge sellele, kui hästi on teie vanal isal läinud, ja seda kõike võlgneb ta oma vanemate armastusele. Eksite, kui arvate, et ma iseäralikest ja imelistest asjadest

pajatan. Armastusest kantud lihtsad, loomulikud, argised eluviisid ja teod on piisavad selleks, et ületada tavapärase kogemuse mõõt ja tähendus – sündmused ning hetked täituvad rahu ja helguse, rõõmu ja elevusega. Sellele õnneajale andis lõpliku selguse mind karmilt tabanud kannatus, mis mind mu tööst ja ametist välja rebis. Nüüd aga tahan teile kirjeldada oma kaunist lapsepõlve ja nooruseaega, mis särab kirgastes toonides ja heliseb kõige puhtamates värvides.

„Oli kord" – ja „Nii tõesti kui päike särab, nii tõesti kui pilv nutab, nii tõesti kui kevad õitseb"[1], nii tõeline oli mulle tookordne kuldne aeg. Nagu aga „oli kord" viitab muinasjutule ja kaduvusele, nii pole ka Maarjas enam suurt „ülemist" ega väikest „alumist" maja, milles möödusid mu lapsepõlve- ja noorusaastad. Suur maja on langenud tuleroaks[2], väike lammutati ja nende majade armsatest elanikest puhkab enamik maamullas. Kui selgelt on need mõlemad kallid majad mu vaimusilma ees! Iga nurgatagune, alates pööningust kuni keldrini välja, iga ruum ja ese neis majades, iga omapära ja iseärasus oli eriline, armas, kodune, kaunis, huvitav, eristus ümbritsevast ning rüütas võluga, mis nende majade ilu ei vähendanud ega põrmustanud. Häda lapsele, kelle süda igatseb enamat ja kes oma kodu virisedes arvustab või seda teistega võrdleb. Justkui õhutihe koor kaitseb õuna riknemise eest, säilitab magususe ja maitse, nii on ka lapsemeelsus ja delikaatsus õrn, kuid tugevalt kootud kangas, mis ümbritseb imerüüna meie sisemist varakambrit ning hoiab meis kogu elukaare vältel alles kadumatu tegelikkuse. See hõlmab kõike elus kogetut, mille kohta ütleb kirjasõna, et seda ei riku koi ega rooste.[3] Järgnevalt pajatan teile oma elust.

VÄIKE-MAARJA PASTORAAT

Väike-Maarja pastoraat, mis asub Eestimaa kubermangu (mida varem teatud rõhuasetusega provintsiks nimetati) Viru kreisis, on mu sünni- ja kodukoht. See on omaaegne ordumaa. Kihelkonna piiresse jäi kunagine Assi ordukomtuurkond (nüüdne Kiltsi loss) ja sellega võrreldes tagasihoidlikum Tallinna piiskopi rajatud Porkuni linnus. Nagu rahvas veel praegugi nimetab Kiltsi lossi selle ehitaja Gilseni järgi Kiltsi mõisaks, elab ka Porkuni nimi

---

1 Read Friedrich Rückerti (1788–1866) luuletuse „So wahr die Sonne scheinet" esimesest salmist.

2 1754. aastal ehitatud ja 1810. aastal laiendatud Väike-Maarja pastoraadi vana puust elumaja põles maha 30. augustil 1883.

3 Viide Matteuse evangeeliumile: „Ärge koguge endile aardeid maa peale, kus koi ja rooste neid rikuvad ja kuhu vargad sisse murravad ja varastavad!" (Mt 6: 19).

edasi nii sakslaste kui ka eestlaste seas, sest püstitas ju piiskop Simon von der Borch Valgejõe kujundatud Küngassaarele linnuse.

Vana ütlemine *Wierland gut Bierland* [„Virumaa, hea õllemaa“] on vaid riimis sõnakõlks, sest Läänemaa järel oli Virumaa Eestimaa vaeseim kreis. See-eest kiidetakse Järvamaad õige odra- ja õllemaana, mille kohta on tuntud ütlus: *In Jerwen, da möchte` ich leven und sterwen* [„Järvas, seal tahan elada ja surra“]. Naaberkreisis oli viljakandev maa ja hea elu, mis sealt kumas kirkalt üle piiride Virumaale.

See on Eestimaa kõrgeim piirkond. Pea igal aastal tekkis ühel või teisel aastaajal veepuudus. Kaevud jäid kuivaks, vesi kadus jõgedest, nii et veskid seiskusid, loomad jäid janusse, tiigid kuivasid ära. Kõrgplatoost – kui Eestimaa puhul millestki seesugusest üldse kõnelda saab – kerkis kuni tipuni metsaga kaetud vana ja auväärne Ebavere mägi, mis paiknes pastoraadist neli versta lõuna pool. Muidu aga avanes ümberringi vaade, nagu maastik seda kõikjal Eestimaal pakub – esiplaanil põllumaad ja asulad, taamal kuusemetsad.

Kihelkonda läbis Rakvere–Peterburi maanteest hargnev Rakvere–Tartu postitee. Vahetult selle ääres, 25 versta kaugusel meie kreisilinnakesest Rakverest ja 91 versta kaugusel Tartust asus Väike-Maarja pastoraat. Rakvere poolt Maarjale lähenedes avanes pärast Pandiveret ja postijaama[4] tulija ees siinne maastik: külad, eesti surnuaed, vasakul perekond Hoffmanni Müüriku mõis, köstritalu ning paremal kõrge katuse ja tömbi torniga vana kirik, surnukabel ja von Baumgarteni matusekabel. Pastoraat koos kõrvalhoonetega piilus vaid vargsi kiriku varjust välja. Kui oldi aga Ärina kirikukõrtsist möödas, olidki silme ees kohe kõik need armsad lihtsad hooned: elumaja, väike maja, hobusetall, ait, varjualune ning tagapool põllul rehehoone ja kaks viljaküüni. Minnes nüüd vana ja viltust, köstripoja poolt haavleid täis tulistatud verstaposti seljataha jättes ning äravoolukraavist üle paremale, pisut ülesmäge viivat rada suurest toomingast mööda, aida tagant läbi üle kirikuesise platsi põikega vasakule, jõutigi pastoraadi õue.

PASTORAADI ELUMAJA

See laudkatuse ja -voodriga, katuseharjast kuni vundamendini mustjashall vana pikk puumaja oli siin paigas seisnud juba üle saja aasta ning oli meie, laste silmis turvatunde ja hubasuse kehastus. Asjaolu, et iga kangema vihmasaju korral sadas ainuüksi eestoas 16 kohast läbi, tekitas meis, lastes, pigem elevust kui meelehärmi. Vastu välisust lõõtsuv tuul muutis

[4] Pandivere postijaam.

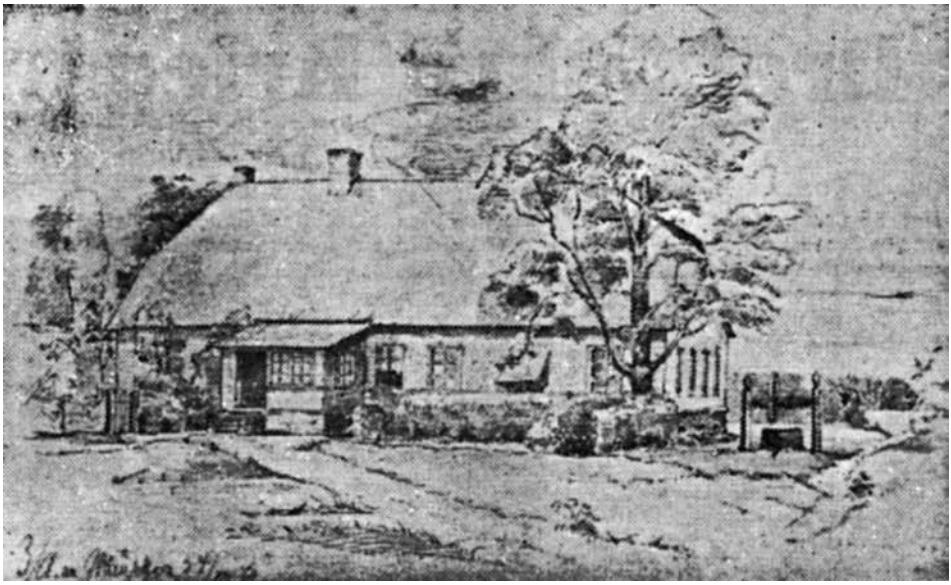

Väike-Maarja pastoraadi elumaja 1872. aastal. Georg Knüpfferi joonistus. *Erakogu*

mitteköetava eestoa talvel jääkülmaks. Seepärast hoiti saali ja eestoa vahelist ust kinni ning maja teises tiivas olijatega suheldi ainult hädavajadusel, üksnes siis, kui elanikud end valmispandud rõivastesse pakkisid. See kõik kuulus iseenesestmõistetavalt külma aastaaja juurde, lisas majale omapära ja nende iseärasustega lepiti.

Sõidukilt maha astudes mindi kõigepealt mööda nelja nõgusakstallatud puuastet üles äärmiselt lihtsa varikatusega kaetud trepile. Selle mõlemal küljel olid ebatasaste müürieendite peale toetuvad pikad alatasa kõnkuvad pingid. Põhjakaares kiriku suunas oli aken, millest avanevat vaadet varjas vana üüratu sirelipõõsas. Varjualuse lõunapoolne külg oli lahtine, katmata ja seal kössitasin ma tihti raamatut lugedes, lastes päikesel oma selga soojendada – raamat tegi olemise huvitavaks ja päike mõnusaks. Peaukse suure ja massiivse ukseluku valmistanud meister oli elanud küllap juba Rootsi ajal. Vajutades selle luku kõrgekaarelise lingi alla, siseneti läbi avanenud vana ukse eestuppa.

Maja ehitamisel kasutatud üldlevinud võte – kaks põikiseina ja üks kuni kaks pikiseina – jaotas maja kolmeks võrdseks osaks, mis omakorda jagunesid vastavalt vajadusele tubadeks, kambriteks ja majandusruumideks. Ehitaja ilmselt ei teadnud, et taolises majas on salapäraselt peidetud kogudusetelgi[5] mõõdud 1:3. Maarja pastoraadis oli seda algset lahendust aga

[5] Viide Vana Testamendi kogudusetelgile, vt 2 Mo 25–31.

siiski juba muudetud, sest kolmele mõttelisele kuubikule oli kirikupoolsesse otsa juurde ehitatud neljas, millega lisandus senistele kitsaks jäänud tubadele veel neli ruumi.

Oma ringkäiku alustame eestoast, sealt läheme maja ainsa tiibukse kaudu vasakule – minu jaoks on tiibuksed tänaseni midagi suurejoonelist – ja astume saali. Vanasti oli see leerituba, eesti leerilaste magamis- ja eluruum. Mu vanaema kurtis tihti, et seetõttu kubises terve maja igal sügisel kaheksa nädala jooksul ja igal kevadel sama kaua, kõige porisematel aastaaegadel, leerilastest. Nüüd oli see madala Poola palklaega tuba aga maja ruumikaim ja noobleim ruum, avar saal, mille kolmest aknast suurim avanes lõunakaarde vaatega aeda, kaks ülejäänut ida poole, aia ja õue suunas.

See ei huvita teid, mu kallid pojad, kus seisid ruumides üksikud mööblitükid, sest kui ei olda neid näinud ja neid pole seal juba enam ammu, siis loob igasugune kirjeldus paremal juhul vaid umbmäärase ettekujutuse, mitte iialgi aga elavat pilti koos kallite ja harraste mälestustega. Nii nimetan ruumides vaid esemeid, mis näivad mulle eriti mainimisväärsed.

Kõigepealt oli seal pikk vahariidega kaetud püstja leeniga polsterdamata niinimetatud perediivan, mis ulatus ahju juurest piki seina äärt saali nurgani ja sealt edasi täisnurkselt vanaisa toa ukseni. Selle ees piklik punaseks peitsitud laud, kahe klapi ja kahe sahtliga, kus mu tädi Mathilde[6] hoidis oma mustrilehti ja teisi paberist aardeid. [Pauline K. märkus, 1902: „See laud on nüüd Willy oma ja seisab lastetoas.“][7] Sel diivanil ja selle laua ümber istusid kõik maja kodakondsed igal õhtul koos: laua otsas mu elatanud vanaisa oma leentoolil, tema kõrval mu tädi Mathilde ja tema kõrval mu vanaema, kes istus padja peal madala leeniga õlgpõhjaga toolil. Temast paremal oli laua ääres veel niipalju ruumi, et keegi lastest võis oma tooli tema kõrvale nihutada ning see oli meile aukohaks, kuhu vanaproua meist ühte või teist kutsus. Diivaninurgal ahju ääres istus tavaliselt mu isa, kes oli ainult siis meie keskel, kui ta aeg seda lubas; kohe, kui ta vastu õhtut oli jälle oma mitmesuguseid ametikohustusi täitma tõtanud, hõivas keegi meist, lastest, jalamaid tema koha. Kui mu noorena surnud õde Marianne veel elas, oli tema see, kes oli ka mu vendade poolt tunnustatult selle vabanenud koha pärijaks; ta mähkis end õhtuti selles soojas nurgas halli suurräti sisse ja jäi magama. Diivanil vanaisa vasakul käel istus mu ema, kes tegi käsitööd, ja enamasti mõni laps tema

---

6 Antud peatükis sagedamini mainitud pereliikmete, teenijate ja mõisnike kohta vaata lähemaid kirjeldusi ja kommentaare peatükkidest „Maarjalased“, „Teenijarahvas“ ja „Mõisnikest koguduseliikmed“.

7 Nurksulgudes käsikirja lisatud kommentaarid ja märkused teistelt pereliikmetelt – Pauline K. = Pauline Knüpffer.

selja taga, sest selles ringis oli ema seljatagune koht armastatuim ja otsituim. Seal seistes sai nautida ema lähedust, kes andis sellele kohale tähenduse, kuna isa koht kätkes endas teatavat igatsusvalu. Ülejäänud diivani osas, mis vaatamata oma elegantsele nimetusele oli pigem lai seljatoega istumispink, istusime läbisegi meie, lapsed, vahel ka koduõpetajad ja prooviaasta pidajad. Kõik lugesid, kudusid, õmblesid, heegeldasid, joonistasid, punusid ja lõikusid ning seda kõike tehti kahe rasvaküünla valgel. Ma olin juba 8–9-aasta vanune poiss, kui toimus suur muutus: Porkuni vanapreili von Pilar kinkis meile petrooleumilambi ning kaks messingküünlajalga koos plaatide[8] ja tahikääridega vajusid unustusse ühes kogu Eestimaal teada-tuntud põlise naljaga: „Kes on siis seekord rahvavalgustusminister?" Kui majas olid külalised, istusid täiskasvanud alati ruumi teises otsas, eespool kirjeldatud saali nurga vastas, diivan jäi noortele, kuivõrd neid üldse salongi lubati. Minu vanematekodus kehtis selge põhimõte: lapsed ei istunud täiskasvanute juurde, kui täiskasvanud ei istunud laste juurde.

Saali teises nurgas, kahe akna vahel oli peenem, aga see-eest jahedam saaliosa. Punase villase kangaga kaetud diivan, kaarja seljatoe ja samasuguste jalgadega, oli asetatud põiki üle külaliste nurga. Seetõttu jäi selle noobli diivani taha kolmnurkne tühimik, mis oli meile lapsepõlves suurepäraseks peidu- ja mängupaigaks ning selle koha muutis veelgi salapärasemaks katuse moodustav kõrge kolmejalgne lillelaud. Kuid ma ei mäleta, et lillelaual oleks kunagi olnud uhkeid lilli. Asjaolu, et sinna hämarasse nurka sai vaid roomates, ainult tõstis koha väärtust. Diivani ees oli tore nelja sahtliga (Maarjas öeldi ikka *Schahteln*) kaheksanurkne laud. Alles siis, kui doktor Falckiga abiellunud, mu isa õde tädi Ida[9] kinkis saali ehteks vaiba ja laudlina, muutusid selle nurga põrand ja laud nii kauniks. Laudlina ei kasutatud iga päev, vaid ikka pidulikel puhkudel ja pühapäeviti, samuti mäletan, et vaibale tohtisime astuda vaid häda korral. Aga sellest üle roomata võis, nii ei lahutanud see põrandakaunistus meid diivanitagusest mängunurgast. Toolidest oli terves majas polsterdatud ainsana niinimetatud isa tool. See oli mugav, vahariidega kaetud leentool, mille isa oli saanud kingituseks maanõunikuproua von Engelhardtilt[10] Porkunist tänu ja tunnustusena piiblitundide pidamise eest, mistõttu hindasid seda tooli kõrgelt kõik kodakondsed ja seda mitte ainult polstri pärast.

---

8 Väikesed messingplaadid, mis pandi küünlarasva kogumiseks küünlajala alla.

9 Ida Wilhelmine Natalie Knüpffer (1818–1868) ja Johann Eduard von Falck (1812–1904) abiellusid 1844. aastal.

10 Porkuni mõisa rentniku Moritz von Engelhardti abikaasa Julie von Engelhardt, snd von Baranoff (1810–1886).